

تاریخچه تصویرگری کتاب‌های درسی دوره ابتدایی (۱۳۸۰-۱۳۰۰)

● جمال‌الدین اکرمی

اشاره

در شماره قبل به مناسبت درگذشت مرحوم صادق صندوقی، گذری بر تاریخچه تصویرگری در کتاب‌های درسی داشتیم و راجع به اهمیت استفاده از تصویرگری و فناوری‌های آموزشی در تعمیق و تسریع یادگیری مطالبی ارایه شد که ادامه و قسمت نهایی آن در این شماره تقدیم می‌گردد.

ث. پنجم (از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۶۰)

روند دگرگونی بنیادی کتاب‌های درسی، که از سال ۱۳۳۷ با حضور مؤسسه انتشارات فرانکلین آغاز شده بود و رویکرد زیباسازی کتاب‌های درسی، کودکانه شدن متن و تصویر و جدایی درس‌های گوناگون از هم، به گونه‌ای روشمند در آن دنبال می‌شد، در دهه ۴۰ سرعت بیشتری گرفت و تا سال ۱۳۴۶ تقریباً همه کتاب‌های درسی نوسازی شد. روندی که اندک‌اندک در کتاب‌های درسی شکل گرفت و تا رسیدن به هدف، زمانی ده ساله را طی کرد.

در بازسازی تصویرهای کتاب‌های درسی، تصویرگران پیشین جای خود را به هنرمندانی سپردند که کارآموزی تصویرگری و کتاب‌سازی دوره دبستان را با نظارت مؤسسه فرانکلین در خارج از ایران گذرانده بودند. محمدزمان زمانی و پرویز کلانتری از این گروه به‌شمار می‌رفتند که با ورود نورالدین زرین‌کلک و غلامعلی مکتبی همکاری این چند تصویرگر سبب پدید آمدن کتاب‌هایی زیبا، هنرمندانه و تأثیرگذار گردید. در این دوره، تقریباً از تصویرگران گذشته در کتاب‌های درسی به یونیفرم و شکل یکنواخت کتاب‌های درسی، با مقوای گاهی و خط‌های قهوه‌ای تیره روی جلد، اندک‌اندک در همه کتاب‌های درسی راه پیدا کرد. در این دوره واژه «دبستان» به جای «ابتدایی»، جای خود را گشود و روی جلد همه کتاب‌ها جای گرفت.

فارسی (و...)

کتاب فارسی اول دبستان که در دهه ۳۰ بارها دگرگون شد و یک بار نیز جبار باغچه‌بان آن را به‌طور موقت مورد بازنگری قرار داد و کتابی در خور توجه و رنگی تدارک دید، در سال ۱۳۴۲ به روشی جدید به قلم ثمینه باغچه‌بان و با همکاری توران میرهادی و یحیی فیوضات نگاشته شد و محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری و نورالدین زرین کلک آن را تصویرگری کردند. این کتاب از نخستین نمونه‌های همکاری کامیابانه این سه تصویرگر به شمار می‌رود. استفاده از رنگ‌های سیاه و قرمز در بخش اول کتاب، سیاه و سبز در بخش میانی و سیاه و نارنجی در بخش پایانی کتاب، همراه با تصویرهایی ساده و واقع‌گرایانه، که به شیوه مداد کنته نقاشی شده بود، از ویژگی‌های این کتاب است. نگارش کتاب اول دبستان به این شیوه، تا سال ۱۳۸۰ ادامه یافت و تغییرات صورت گرفته در آن تنها در حد زیباسازی بیشتر تصویرها یا نوتر شدن متن بود، نه جابه‌جایی روش‌های به‌کار گرفته شده.

کتاب دوم دبستان را، که در سال ۱۳۳۷ دگرگون و نوسازی شد، در سال ۱۳۴۱ لیلی ایمن و ثمینه باغچه‌بان بازنویسی کردند و محمدزمان زمانی تصویرهایی زیبا و امروزی تر برای آن فراهم آورد. کاغذ خوب، صفحه‌آرایی مناسب و سفیدخوانی بجا، بر زیبایی کتاب افزود. تصویرها ایرانی، چهاررنگ و بسیار زیبا بود و ویژگی‌های پایداری داشت که تا سال‌ها پس از آن در تصویرگری دیگر کتاب‌های درسی دبستانی به چشم می‌خورد. درس‌هایی چون «دندان شیری»، «کوکب‌خانم» و «جیران» سال‌ها در کتاب دوم دبستان تکرار شد.

نوع حروف‌چینی این کتاب نیز برای نخستین بار از خط نستعلیق فاصله گرفت و حروف چاپی مناسب کتاب‌های دبستانی در آن به‌کار گرفته شد. این کتاب نیز سال‌ها مورد استفاده کودکان دبستانی قرار داشت.

ویژگی **کتاب سوم دبستان** در سال ۱۳۴۰، همراه بودن موضوع‌های گوناگون مانند علوم، تاریخ و جغرافیا بود و هر بخش از کتاب، به یکی از این موضوع‌ها اختصاص یافته بود. تصویرهای این کتاب را محمدزمان زمانی فراهم آورد و مانند دیگر کتاب‌های این زمان، مؤسسه فرانکلین آن را چاپ کرد. برخی از تصویرهای این کتاب رنگی و بیشتر آن‌ها سیاه و سفید بود. استفاده از زیپاتون برای سطوح خاکستری در روش تصویرگری محمدزمان زمانی در این دوره به فراوانی به چشم می‌خورد و خطوط محیطی نازک، که با قلم طراحی ایجاد شده بود، با آنکه هنوز توانایی و نرمش کافی نداشت، با تصویرهای پیشین کتاب‌های درسی فاصله نسبتاً زیادی گرفت. اما فرهنگ توأمان زندگی ایرانی و

کتاب فارسی
اول دبستان
که در دهه ۳۰ بارها
دگرگون شد
و یک بار نیز
جبار باغچه‌بان
آن را به‌طور موقت
مورد بازنگری
قرار داد و کتابی
در خور توجه
و رنگی
تدارک دید

کتاب فارسی
چهارم دبستان
در سال ۱۳۴۱
با نقاشی‌های
محمدزمان زمانی
چاپ شد و تصویر
کتاب‌های پیشین،
به گونه‌ای رنگی
مورد استفاده
قرار گرفت

غیرایرانی در لابه‌لای تصویرها به فراوانی به چشم می‌خورد. این کتاب را در سال ۱۳۴۵، بار دیگر لیلی ایمن، ثمینه باغچه‌بان و زهرا خانلری بازنگری کردند و این بار محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری و نورالدین زرین کلک تصویرهای رنگی زیبایی برای آن آفریدند. تصویرها زیبا، ساده و ایرانی بود و با همین ترکیب، سال‌ها پس از آن نیز مورد استفاده قرار گرفت. متن‌های «دهقان فداکار»، «داستان پرویز» و «فرشته باران و دیو خشکی» سال‌ها در این کتاب به چشم می‌خورد. همین کتاب را بار دیگر در سال ۱۳۴۷، لیلی ایمن و حسن انوری مورد بازنگری قرار دادند و محمدزمان زمانی، آراپیک باغداساریان، لئونیا تاشچیان، نورالدین زرین کلک، عزیزاله پایان‌طبری، احمد صنعتی و فرشته پرویزی تصویرگری آن را به‌عهده گرفتند. اعضای این گروه تقریباً همان تصویرگران مجله پیک بودند و گیلیارد عرفان صفحه‌آرایی آن را به‌عهده داشت و برای نخستین بار، صفحه‌آرایی در کتاب‌های درسی، جایگاه مناسب و ارزشمندی پیدا کرد. عنوان «سازمان کتاب‌های درسی» نیز پشت جلد این کتاب به چشم می‌خورد.

کتاب فارسی چهارم دبستان در سال ۱۳۴۱ با نقاشی‌های محمدزمان زمانی چاپ شد و تصویر کتاب‌های پیشین، به گونه‌ای رنگی مورد استفاده قرار گرفت و رنگ‌های به‌کار گرفته شده دلنشین بود. متن این کتاب را در سال ۱۳۴۳، لیلی ایمن و زهرا خانلری بازنگری کردند و تصویرهای آن را نیز پرویز کلانتری، محمدزمان زمانی و نورالدین زرین کلک تدارک دیدند.

تصویرهای بزرگ رنگی و سیاه‌وسفید این کتاب با سفیدخوانی مناسبی همراه بود. کتاب پنجم دبستان، که مانند دیگر کتاب‌های دبستانی، درس فارسی پایه اصلی آن به‌شمار می‌رفت، در سال ۱۳۴۰ همچنان با ساختار پیشین در مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین چاپ شد. این کتاب بدون تصویر و بزرگسالانه، از آخرین کتاب‌هایی بود که مؤسسه فرانکلین برای تدارک آن از ناشران دیگر استفاده کرد. این کتاب را در سال ۱۳۴۷، زهرا خانلری و لیلی ایمن بازنگری کردند و تصویرهایی واقع‌گرایانه و زیبا به آن افزوده شد و محمدزمان زمانی با شیوه طراحی با قلم آن‌ها را تصویرگری کرد.

عکس‌هایی رنگی از اصفهان، عالی‌قاپو و سازمان ملل نیز به کمک تصویرهای متن آمد. درس‌های «خیروشر»، «سندباد بحری» و «گل‌خندان و دُرّگویان» از متن‌های آشنای این کتاب است. عنوان شرکت سهامی طبع و نشر کتاب نیز، به نام ناشر در پشت جلد این کتاب به چشم می‌خورد. متن این کتاب را در سال ۱۳۴۹ حسن انوری تغییر داد و تصویرهای رنگی آن را پرویز کلانتری، نورالدین زرین کلک و محمدزمان زمانی فراهم آوردند. متن‌هایی چون «چشمه و سنگ» و «موسی و شبان» از متن‌های دیرآشنای آن

است. این کتاب نیز مانند بسیاری از کتاب‌های دیگر دبستانی این دوره، تا سال‌های بسیار مورد استفاده دانش‌آموزان قرار گرفت. کتاب قرائت فارسی و دستور زبان کلاس پنجم دبستان با تصویرهایی قلمی از وات، پاپن و دیگر دانشمندان و شخصیت‌های شناخته شده همراه بود. این کتاب با عنوان فارسی و دستور زبان، در سال ۱۳۴۲ در شرکت سهامی کتاب‌های درسی ایران مورد بازنگری قرار گرفت و چاپخانه افسست محمدعلی علمی نیز چاپ آن را به عهده داشت. شرکت سهامی کتاب‌های درسی ایران از این پس در چاپ برخی از کتاب‌های درسی نقشی فزاینده ایفا کرد. این کتاب را بار دیگر زهرا خانلری با عنوان فارسی و دستور در سال ۱۳۴۶ نوشت و با طرح‌هایی قلمی از شخصیت‌هایی چون رستم، اکوان دین و لنبک آبکش همراه شد. در چاپ این کتاب، سازمان کتاب‌های درسی ایران و شرکت سهامی طبع و نشر کتاب همکاری داشتند که تصویرهای سیاه و سفید و رنگی این کتاب در عکس‌هایی از هنرهای کهن ایران زمین خلاصه شده بود.

تاریخ و جغرافیا

در زمینه کتاب‌های تاریخ و جغرافیا، تنها کتاب‌های پنجم و ششم دبستان مستقل بودند. چاپ کتاب جغرافیای پنجم دبستان در سال ۱۳۴۰، با تصاویر رنگی و زیبایی از کرنلیوس دویت همراه بود و این تنها کتابی بود که فراهم‌سازی تصویرهای آن به یک تصویرگر غیرایرانی سپرده شد و موضوع آن را جغرافیای جهان تشکیل می‌داد. قطع این کتاب، همچون جغرافیای ششم دبستان بزرگ و جالب توجه بود و سال‌ها مورد استفاده دانش‌آموزان قرار گرفت. کتاب جغرافیای کلاس ششم دبستان نیز همان کتاب قطع بزرگ دهه ۴۰ بود.

کتاب تاریخ، جغرافیا و تعلیمات دینی کلاس پنجم دبستان در سال ۱۳۴۳ را توران میرهادی با همکاری لیلی ایمن، ثمینه باغچه‌بان و علی‌اصغر مهاجر نوشت و تصویرهای آن را محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری و نورالدین زرین کلک تدارک دیدند. طراحی‌های سیاه و سفید، اما هنرمندانه این کتاب واقع‌گرایانه بود و صفحه‌آرایی، سفیدخوانی و کاربرد عکس‌های مناسب بر زیبایی کتاب افزوده است.

کتاب تاریخ ایران کلاس ششم دبستان را پرویز ناتل خانلری در سال ۱۳۴۴ نوشت و همانند کتاب‌های جغرافیا، در قطعی بزرگ چاپ شد و تصویرهای محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، و نورالدین زرین کلک به آن رنگ و روی تازه‌ای داد. قطع کتاب سبب شد تصویرهایی بزرگ و روایی برای کتاب فراهم شود و ویژگی‌های بومی در ترکیب با هنر نقاشی توانمند، برای نخستین بار به خلق کتابی زیبا و چشمگیر بینجامد. استفاده از

چاپ
کتاب جغرافیای
پنجم دبستان در
سال ۱۳۴۰،
با تصاویر رنگی
و زیبایی از
کرنلیوس دویت
همراه بود

کتاب تاریخ ایران
پنجم دبستان را
نیز در سال ۱۳۴۵،
پرویز ناتل خانلری
نوشت و شرکت
سهامی طبع و
نشر کتاب‌های
درسی ایران آن را
با تصویرهای
محمدزمان زمانی،
پرویز کلانتری، و
غلامعلی مکتبی
در قطع بزرگ
چاپ کرد

طراحی‌های فیگوراتیو با جنب و جوش و ماجراهایی به یادماندنی همراه بود که هنوز هم در کتاب‌های درسی مورد استفاده قرار می‌گیرد. توجه به واقعیت‌گرایی و شخصیت‌پردازی‌ها، چهره‌ها و ماجراهای تاریخی این کتاب همراه با لحن روایی و طراحی قدرتمند آن، تقریباً در هیچ کتاب دیگری تکرار نشد و همچنان یکی از ماندگارترین تصویرهای روایی و تاریخی ایران است. استفاده از تکرنگ قهوه‌ای در برخی از تصویرهای این کتاب، در ایجاد حس تاریخی و ماجراجویی برای کودکان نقش بسزایی داشت.

کتاب تاریخ ایران پنجم دبستان را نیز در سال ۱۳۴۵، پرویز ناتل خانلری نوشت و شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران آن را با تصویرهای محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، و غلامعلی مکتبی در قطع بزرگ چاپ کرده است. در این کتاب، که مربوط به تاریخ ایران تا آغاز اسلام بود، نیز، تصویرهای بزرگ روایی و خلاقانه وجود دارد. صحنه‌هایی چون تصرف بابل به دست کوروش و منظره تخت‌جمشید در قطعی بزرگ، همچون دیگر تصویرها، از شکوه و زیبایی ویژه‌ای برخوردار است.

در تصویرهای این کتاب، رویدادهای تاریخی از میان تصویرهای پر جنب و جوش بیرون می‌زند و کودک را با فرآیندی تأثیرگذار و فراموش‌ناشدنی روبه‌رو می‌کند. صفحه‌آرایی آن نیز در خور توجه و ارزشمند است. درهم‌تنیدگی متن و تصویر از دیگر ویژگی‌های تاریخی این کتاب به شمار می‌رود.

علوم

کتاب علوم سوم دبستان، به مثابه نخستین کتاب علوم به شیوهٔ امروزی، در سال ۱۳۴۲ به همت دکتر محمود بهزاد و با همکاری توران میرهادی، لیلی ایمن (آهی) و ثمینه باغچه‌بان نوشته شد و محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، و نورالدین زرین‌کلک آن را تصویرگری کردند. سفیدخوانی به‌جا، تصویرهای بومی، به‌سامان‌سازی موضوعات علمی و چاپ مناسب، از ویژگی‌های این کتاب بود.

کتاب علوم کلاس اول دبستان که در سال ۱۳۴۵ از سوی انتشارات سازمان کتاب‌های درسی ایران و با همکاری مؤسسه فرانکلین چاپ شد، نخستین کتاب علوم برای سال‌های اول دبستان، همراه با تصویرهای زیبایی از محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، نورالدین زرین‌کلک، آراپیک باغداساریان، و احمد صنعتی بود. این کتاب درسی، از نخستین کتاب‌های تصویری چهاررنگی بود که متنی اندک داشت و کودک تقریباً بدون توجه به متن، به تصویرخوانی می‌پرداخت. تصویرهای این کتاب هنوز هم امروزی به‌نظر می‌رسد و روایت‌های گنجانده شده در متن، با توانمندیهای تصویری آن سازگار است. دوری از سایه

روشن با ویژگی‌های والر رنگی و استفاده از رنگ‌های تخت، از خصوصیات تصویرهای این کتاب است. این شیوه تا دهه ۷۰ در کتاب‌های درسی دبستانی، به فراوانی مورد استفاده قرار گرفت.

علوم کلاس دوم دبستان نیز در سال ۱۳۴۶ چاپ شد و ویژگی‌های کودکانه و بومی داشت. استفاده از آب‌رنگ در تصویرگری این کتاب، به آن زیبایی خاصی بخشیده بود.

کتاب **علوم سوم دبستان** نیز در سال ۱۳۴۷ به شیوه‌ای نو و امروزی، با فصل‌بندی‌های علمی و تصویرهای استادانه چاپ شد. محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، آراپیک باغداساریان، لئونی تاشچیان، نورالدین زرین‌کلک، عزیزالله پایان‌طبری، احمد صنعتی و فرشته پرویزی (همان تصویرگران کتاب علوم دوم دبستان) این کتاب را تصویرگری کرده‌اند.

کتاب **علوم کلاس چهارم دبستان**، با عنوان علم‌الاشیاء در سال ۱۳۴۰، با تصویرهای رنگی و نسبتاً زیادی چاپ شد که افضل‌الدین آذرید آن‌ها را فراهم آورده و مؤسسه فرانکلین چاپ کرده بود. این کتاب را محمود بهزاد در سال ۱۳۴۲، به شکلی نو، همچون کتاب علوم سوم دبستان، نوشت و محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری و نورالدین زرین‌کلک آن را تصویرگری کردند. تصویرهای زیبا و رنگی این کتاب با طرح‌های سیاه و سفید، با نوسازی کتاب‌های دیگر درسی هماهنگ است.

کتاب **علوم پنجم دبستان** با عنوان علم‌الاشیاء را در سال ۱۳۴۰، مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی با تصویرهایی سیاه و سفید چاپ کرد. تصویرهای این کتاب، به زیبایی کتاب‌های مؤسسه فرانکلین نبود و تا اندازه‌ای بزرگسالانه جلوه می‌کرد. این کتاب در سال ۱۳۴۳ مانند دیگر کتاب‌ها به شیوه‌ای نو نگاشته شد و شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران آن را با همکاری مؤسسه فرانکلین چاپ کرد.

کتاب **علوم پنجم دبستان** در سال ۱۳۴۹، نوآوری‌هایی داشت و تصویرهای رنگی، زیبا و کودکانه آن را پرویز کلانتری، محمدزمان زمانی، بهزاد گلپایگانی، قدسی قاضی‌نور، لئونی تاشچیان، مهرنوش معصومیان، و عزیزاله پایان‌طبری آماده کردند.

کتاب **علوم ششم دبستان** با همان عنوان علم‌الاشیاء در سال ۱۳۴۰ با تصویرهای سیاه و سفید و رنگی چاپ شد اما ساختاری کهن داشت. این کتاب در سال ۱۳۴۲ با

کتاب علوم سوم دبستان، به مثابه نخستین کتاب علوم به شیوه امروزی، در سال ۱۳۴۲ به همت دکتر محمود بهزاد نوشته شد

حساب اول دبستان
در سال ۱۳۴۵
در قطع بزرگ
گذشته چاپ شد
و تصویرهای تازه
علی اصغر معصومی
به آن زیبایی
کودکانه‌ای بخشید

تصویرها و عکس‌های سیاه و سفید، نقاشی و دیاگرام‌های توصیفی همراه شد و شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران آن را به شیوه‌ای نو چاپ کرد.

ریاضیات

حساب اول دبستان در سال ۱۳۴۵ در قطع بزرگ گذشته چاپ شد و تصویرهای تازه علی اصغر معصومی به آن زیبایی کودکانه‌ای بخشید. ویژگی کتاب‌های حساب در این سال‌ها، قطع بزرگ و کاغذکاهی و ارزان‌قیمت صفحات آن بود که باعث می‌شد کیفیت این کتاب‌ها به پای دیگر کتاب‌های درسی نرسد. تصویرهای آن در فراگیری مفاهیم و کمیت‌های عددی نقش فراوانی داشت. این کتاب در سال ۱۳۴۶ با کاغذ مناسب و تصویرهای رنگی چاپ شد و استفاده از تکرنگ‌های مناسب، به آن کیفیت تازه‌ای بخشید. عنوان «سازمان کتاب‌های درسی» نیز در پشت جلد این کتاب به چشم می‌خورد.

حساب دوم دبستان را در سال ۱۳۴۶، پرویز شهریاری و جهانگیر شمس نوشتند. این بار، شکل کتاب کودکانه‌تر شد و استفاده از ترام‌های خاکستری و رنگی، تصویرها را زیباتر کرد. سفیدخوانی و صفحه‌آرایی کتاب نیز ساده و کودکانه بود.

کتاب **حساب سوم دبستان** در سال ۱۳۴۶ بدون تغییر چاپ شد و تنها روی جلد آن تغییر یافت.

حساب چهارم ابتدایی را در سال ۱۳۴۰ غلامعلی مکتبی تصویرگری کرد و از طراحی‌های ساده، خطی و زیبا و سطوح تیره کوچک بهره گرفت. با آنکه کاغذ آن ارزان‌قیمت و نازک بود، کودکانه بودن تصویرها آن را به دیگر کتاب‌های درسی نزدیک کرد. این کتاب در سال ۱۳۴۲ تغییر کرد و با تصویرهای اندکی چاپ گردید. حساب و هندسه چهارم دبستان سال ۱۳۴۸ نیز تنها شکل‌های هندسی ساده‌ای را در بردارد و چندان به سلیقه‌های کودکانه نزدیک نیست.

کتاب **حساب و هندسه پنجم دبستان** را در سال ۱۳۴۰، مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی، زیر نظر وزارت فرهنگ چاپ کرد. این کتاب بدون تصویر بود و ویژگی کتاب‌های فرانکلین را نداشت. با آنکه در سال ۱۳۴۱ تصویرها و چند نگاره (لوحه) به آن اضافه شد، رنگ‌آمیزی‌های غیراستادانه‌ای داشت. این کتاب در سال ۱۳۴۹ با عنوان حساب و هندسه پنجم دبستان به شکلی نو درآمد و کتاب‌سازی آن مناسب بود، اما هنوز هم فقط

نخستین
کتاب هنر پنجم
و ششم دبستان
شامل مدل نقاشی
و کاردستی،
در سال ۱۳۴۱
با همکاری
مطبوعاتی
علی اکبر علمی
و وزارت فرهنگ
چاپ شد

شکل‌ها و نمادهای ریاضی را در برمی‌گرفت. همین ویژگی در کتاب‌های حساب و هندسه ششم دبستان سال ۱۳۴۰، با نگارش علی اصغر مهاجر و تصویرگری‌های پرویز کلانتری و محمدزمان زمانی، با تصویرهایی زیبا و هنرمندانه همراه بود و از ویژگی تک‌رنگ سیاه، قهوه‌ای و آبی برای رنگ‌آمیزی تصویرها استفاده شد. این کتاب با تاریخ، تعلیمات دینی و اخلاق همراه بود. کتاب‌های تعلیمات دینی سوم، چهارم، پنجم و ششم دبستان نیز از همان سال‌های نخست و ششم دبستان نیز از همان سال‌های نخست دهه ۴۰، بزرگسالانه و غیرتصویری و به همت کتاب‌فروشی مظفری و مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی چاپ شد. کتاب تعلیمات دینی و اخلاق سوم دبستان در سال ۱۳۴۲، نخستین کتاب دینی دبستانی بود که متن و تصویرهای ساده و نسبتاً کودکانه داشت. کتاب دینی دوم دبستان را نیز با همین ویژگی، مؤسسه فرانکلین در سال ۱۳۴۶، بدون تصویر چاپ کرد.

نخستین کتاب هنر پنجم و ششم دبستان شامل مدل نقاشی و کاردستی، در سال ۱۳۴۱ با همکاری مطبوعاتی علی اکبر علمی و وزارت فرهنگ چاپ شد و علی اصغر داوودی تصویرهای رنگی آن را نقاشی کرد. تکیه بر رنگ‌آمیزی و الگوبرداری از روی تصویرهای آماده، از ویژگی‌های این کتاب بود.

کتاب کاردستی کلاس چهارم، پنجم و ششم دختران را در سال ۱۳۴۶، خانم منتخب صبا و دیگران نوشتند و شامل الگوها و طرح‌های خیاطی و بافتنی بود، اما در کتاب هنر پنجم دبستان سال ۱۳۴۹، که محمود جوادی‌پور آن را نوشت و از نقاشی کودکان، برخی تعریف‌های هنری، و شناخت نقوش سنتی بهره گرفته شد. محمود جوادی‌پور دوری از الگوبرداری و پرهیز از تقلید محض را در این کتاب مورد توجه قرار داده بود. کتاب‌های درسی آماده شده در دهه ۴۰، با تغییراتی اندک در دهه ۵۰ نیز مورد استفاده دانش‌آموزان قرار گرفت؛ با این تفاوت که در سال ۱۳۵۰، کلاس ششم دبستان از دوره آموزش دبستانی حذف شد و آموزش راهنمایی، جای سه سال نخست دبیرستان را گرفت. طی این سال‌ها، کتاب‌های درسی یک‌دست شد و ویژگی آن‌ها، تصویرهای رنگی و یکسان‌سازی طرح و صفحه‌آرایی بود. در این سال‌ها، سازمان کتاب‌های درسی ایران اندک‌اندک جایگزین مؤسسه انتشارات فرانکلین شد و تا مدتی همراه با شرکت سهامی طبع و نشر کتاب‌های درسی ایران، چاپ کتاب‌های درسی را به‌عهده گرفت. به این ترتیب، دوره نوسازی کتاب‌های درسی، که از نیمه دوم دهه ۳۰ به همت مؤسسه فرانکلین و چند ناشر دیگر آغاز شده بود، در نیمه دوم دهه ۴۰ به پایان رسید و کودکان ایرانی برای نخستین بار صاحب کتاب‌های مناسب، متمرکز و کودکانه شدند.

پس از رویداد
انقلاب اسلامی،
بازنگری متن
کتاب‌های درسی،
تا سال ۱۳۶۰
به درازا کشید

از سال ۱۳۶۰ تا امروز

پس از انقلاب اسلامی، بازنگری متن کتاب‌های درسی، تا سال ۱۳۶۰ به درازا کشید، زیرا به دلیل تاریخ‌سازی نظام سیاسی پیشین، نیازمند بازنگری بود. اما این نیازمندی، با سنجش‌های دیگری همراه شد که بیش از همه بر نگرش‌های و ارزش‌های دینی دولت‌مردان جدید استوار بود. رعایت پوشش اسلامی در تصویرهای کتاب‌های درسی، دغدغه‌ای شد که دگرگونی تصویرگری کتاب‌های درسی را، ناگزیر می‌ساخت. در نخستین نمونه‌های چاپ شده، ترکیبی از تصویرهای گذشته با نمونه‌های نو و تقریباً نامتناسب، در کتاب‌ها راه یافت و آمیزه‌ای ناهمگون از دو دیدگاه و دو روش گوناگون پدید آورد؛ به گونه‌ای که گاه در میان سفیدخوانی‌های گسترده تصویرهای گذشته کتاب، ناگهان با صفحاتی شلوغ و سرشار از نقش‌مایه‌های تشعیر روبه‌رو می‌شویم که به مثابه آموزش خوش‌نویسی به کتاب راه یافته است. گرایش به نگارگری و نقش‌مایه‌های ریز پرداخت، در حکم نزدیک شدن به ارزش‌های دینی، ضرورتی نانوشته بود که به نوعی در تمام تصویرهای کتاب‌های درسی، حتی در تصویرگری متن‌های تاریخی، که نیازمند نگاهی کاملاً واقع‌گرایانه به رویدادهاست، به فراوانی مورد استفاده قرار گرفت. جابه‌جایی این دو رویکرد در تصویر، بیش از آنکه با دگرگونی محتوایی همراه باشد، نوعی گرایش نو در تکنیک به‌شمار می‌رفت.

و پسین دگرگونی‌های گسترده در ساختار نو، در سال ۱۳۸۰ در کتاب‌های درسی راه یافت، اما باز هم تغییر کیفی چندانی در کتاب‌ها روی نداد. با آنکه گوناگونی رنگ، تکنیک و نزدیکی بیشتر به ویژگی‌های تصویرگری، در جای‌جای کتاب‌ها به چشم می‌خورد، تعریفی پی‌ریزی شده، علمی، و هماهنگ در فرآیند نوسازی تصویرها به چشم نمی‌خورد.

کتاب فارسی اول دبستان سال ۱۳۶۰، با نقاشی‌هایی از منوچهر درفشه، روبن آبدالیان و محمدزمان زمانی همراه بود و خط نوشتاری آن را نیز فریدون جهان‌شاهی طراحی کرده بود. تصویرهای بخش نخست کتاب، که در حکم نگاره (لوحه) در کتاب گنجانده شد، از همان محتوای گذشته برخوردار بود و فراوانی تصویرهای رنگی تازه، تنها در حد یک بازنگری جلوه کرد. این فرآیند در کتاب علوم تجربی اول دبستان سال ۱۳۶۰ نیز دیده می‌شد. تصویرهای این کتاب را منوچهر درفشه نقاشی کرد و در بخش پایانی کتاب، تصویرهای گذشته محمدزمان زمانی حفظ شد (بدون ذکر نام). با آنکه تصویرهای منوچهر درفشه درخشندگی رنگ و حالت کودکانه دارد، از سوی دیگر، تلاش‌های او، پدیده‌سایه روشن‌های رنگی را در کتاب‌های کودکان گسترش داد و فرآیندی را که محمدزمان زمانی و لئون تاشچیان در تصویرگری کتاب‌های علوم اجتماعی دبستان در سال‌های پیش از انقلاب اسلامی پیش گرفته بودند و زیبایی‌های چشمگیر نقاشانه‌ای داشت، به منزله رویکرد مسلط در تصویرگری کتاب‌های درسی جایگزین ساخت. با توجه به این رویکرد، تصویرگری با رنگ‌های تخت و تمپلات در کتاب‌های درسی تقریباً کنار گذاشته شد و این در حالی بود

واپسین
دگرگونی‌های
گسترده
در ساختار نو،
در سال ۱۳۸۰
در کتاب‌های درسی
راه یافت

که هر دو گونهٔ این رویکرد مورد توجه و علاقهٔ کودکان است.

کتاب فارسی سوم دبستان سال ۱۳۶۰ نیز با تصویرهای روبن آبدالیان همراه بود؛ بدون آنکه پیشرفتی نسبت به تصویرهای کتاب‌های گذشته داشته باشد. توجه بیش از حد و غیرضروری به آب مرکب‌های رنگی نیز ضعف‌های تصاویر را نبوشاند. این کتاب در سال ۱۳۶۴، با تصویرهایی از روبن آبدالیان، منوچهر درفشه، مهرنوش معصومیان، و مهرو نونهالی هم بدون تغییر کیفی نسبت به گذشته، تجدید چاپ شد. طراحی‌ها با کاربرد بیش از اندازهٔ رنگ همراه بود؛ بدون آنکه هر کدام از عناصر دیداری خط و رنگ، از توانایی‌های خود بهره جسته باشند.

با آنکه در این کتاب، تصویرهایی از تصویرگران گذشته چاپ شده، نام آن‌ها در شناسنامهٔ کتاب نیامده است. کتاب فارسی چهارم دبستان در سال ۱۳۵۸ مورد بازنگری قرار گرفت و با نقاشی‌هایی از روبن آبدالیان، کامران افشار مهاجر، منوچهر درفشه، و غلامعلی مکتبی همراه گردید. این کتاب نیز همان ویژگی‌های گفته شده را در برداشت و گامی به جلو به شمار نمی‌آمد. حتی بازنویسی آن در سال ۱۳۶۳، با تصویرهای همان تصویرگران کتاب پیشین.

در **کتاب فارسی اول دبستان** سال ۱۳۶۴ با آثار منوچهر درفشه و اکبر چابک دیده شد. در این کتاب، از تصویرهای پیشین پرویز کلانتری و محمدزمان زمانی، بدون ذکر نام آن‌ها در شناسنامهٔ کتاب استفاده شده است.

کتاب علوم تجربی چهارم دبستان سال ۱۳۶۴ با تصویرهای کامران افشار مهاجر، منوچهر درفشه، لثونی تاشچیان، نورالدین زرین کلک، محمدزمان زمانی، آراپیک باغداساریان، پرویز کلانتری، عزیزاله پایان طبری و فرشته پرویزی چاپ شد که با وجود تغییرات کلی متن، ساختار کهن ولی زیبا و هنرمندانه خود را حفظ کرده بود.

کتاب علوم تجربی اول دبستان در سال ۱۳۶۴ با تصویرهایی از منوچهر درفشه و پرویز کلانتری (بدون ذکر نام او در شناسنامهٔ کتاب) همراه شد. این کتاب در قطع بزرگ چاپ شد (برای کودکان استثنایی) و شیوهٔ کار کلانتری در آن از تازگی برخوردار است اما نتوانسته زیبایی‌های گذشته را تکرار کند. نزدیک شدن به ویژگی نقاشی و آشکار شدن رد قلم‌مو بر سطوح رنگ‌آمیزی شده، رویکردی بود که در آثار پیشین کلانتری برای کتاب‌های درسی دیده نمی‌شد.

کتاب‌های تعلیمات اجتماعی نیز در این سال‌ها با دگرگونی‌های گسترده در شکل و محتوا روبه‌رو شد. کتاب تعلیمات اجتماعی سوم دبستان سال ۱۳۶۰ را دکتر غلامعلی حداد عادل با

کتاب‌های
تعلیمات اجتماعی
نیز با دگرگونی‌های
گسترده در
شکل و محتوا
روبه‌رو شد

همکاری مجید اعظم‌پور نوشت و نقاشی‌های آن را نیز منوچهر درفشه فراهم آورد.

کتاب تعلیمات اجتماعی چهارم دبستان نیز در سال ۱۳۶۰ با بازنگری اندکی در متن

و تصویر چاپ شده است.

در زمینه **کتاب‌های دینی**، با بیشترین دگرگونی‌ها روبه‌رو هستیم. کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوم دبستان در سال ۱۳۶۰ را لثونی تاشچیان و منوچهر درفشه تصویرگری کردند. کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم دبستان در سال ۱۳۶۴ نیز با نقاشی‌ها و تصویرهای زیادی از منوچهر درفشه و اکبر چابک همراه بود و عکس‌هایی از یک کودک در حال خواندن قرآن مجید و مراحل نماز خواندن، به کمک تصویرهای این کتاب آمده است. کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پنجم دبستان ۱۳۶۰ نیز با تصویرهایی از منوچهر درفشه و اکبر چابک چاپ شد. به خاطر داشته باشیم که کتاب‌های دینی پیش از انقلاب اسلامی، کمتر تصویر و عکس داشتند.

کتاب‌های هنر دبستانی، که با تلاش‌های محمود جوادی‌پور در دهه ۴۰ سامان یافت و در دهه ۵۰ مورد بازنگری خود او قرار گرفت، سال‌ها در دبستان تدریس می‌شد. کتاب هنر پنجم دبستان را در سال ۱۳۶۳، گروه نویسندگان جدید بازنگری کردند و بار دیگر در سال ۱۳۶۴ با عنوان هنر چهارم و پنجم دبستان توسط هادی هزاوه‌ای (بخش هنر) و هادی حاجی‌آقاجانی (بخش خوش‌نویسی) بازنویسی شد. در سال ۱۳۶۶ این دو کتاب از هم جدا شدند و نقاش و صفحه‌آرای هر دو کتاب محمدعلی کشاورز بود. در این دو کتاب، تعریف‌های ساده‌ای از واژه‌ها و مبانی هنر وجود داشت و آشنایی با چاپ دستی، چهل‌تکه، کاشی‌کاری و پوسترسازی، مطالب آن را تشکیل می‌داد.

کتاب ریاضی اول دبستان سال ۱۳۶۰ نیز همان کتاب پیشین با نقاشی‌های علی‌اصغر

معصومی بود که تغییرات اندکی در چارچوب متن آن‌ها صورت گرفت.

در **کتاب فارسی دوم دبستان** سال ۱۳۶۰، تصویرهای کامران افشارمهاجر و منوچهر درفشه به تصویرهای پرویز کلانتری افزوده شده؛ اما متن چندان دگرگون نگردید. این کتاب نیز در سال ۱۳۶۱ بازنگری شد و تصویرهای رنگی آن را کامران افشارمهاجر، فرنگیس احمدی و منوچهر درفشه فراهم آوردند.

کتاب ریاضی دوم دبستان سال ۱۳۶۰ را کامران افشارمهاجر تصویرگری کرد که با

عکس‌های رنگی همراه بود. این کتاب در سال ۱۳۶۴ بازنگری و با نقاشی‌های کامران

افشار مهاجر، اکبر چابک و فیروزه شاهبند همراه شد. تصویرهای روایی به صورت نگاره (لوحه)، عکس‌های رنگی، و رسم‌های هندسی در این کتاب به کار رفته بود.

ریاضی چهارم دبستان در سال ۱۳۶۳ با تصویرهایی از اکبر چابک و مهر و نونهالی همراه شد. این کتاب نیز چهاررنگ و همراه با تصویر، رسم و عکس بود. نقاشی‌های کتاب ریاضی چهارم دبستان در سال ۱۳۶۴، کار اکبر چابک و فیروزه شاهبند بود و تصویرهای رنگی تازه، به فرآیند بازی، سرگرمی و ریاضی کودکان افزوده شد.

کتاب ریاضی پنجم دبستان در سال ۱۳۶۳ نیز با نقاشی‌های مهر و نونهالی و رسامی‌های خسرو مدیریان بازنویسی شد. دگرگونی‌های راه یافته تصویرگری در کتاب‌های درسی دهه ۷۰، فراز و فرود و تغییرات اندکی داشت. برای نمونه، **کتاب فارسی دوم دبستان** سال ۱۳۷۵، که با تصویرهایی از حمیده آنوس، کبری ابراهیمی، مسعود ترقی‌جاه، محمدحسین تهرانی، منوچهر درفشه، سیاوش ذوالفقاریان، سینا صادقیان، صادق صندوقی، پرویز کلانتری، فیروزه گل‌محمدی، مهرنوش معصومیان و محمدحسن معماری و کاظم طلایی همراه بود؛ ناهمگونی‌هایی مانند قرار گرفتن نقش‌مایه‌های پرکار در صفحات خوش‌نویسی کتاب داشت که بیشتر برای کتاب کار دانش‌آموز مناسب است.

آخرین دگرگونی‌ها در تصویرگری کتاب‌های درسی

کتاب فارسی اول دبستان با عنوان بخوانیم در سال ۱۳۸۰ به‌طور آزمایشی مورد استفاده برخی دانش‌آموزان قرار گرفت و سپس فراگیر شد. روش آموزش این کتاب در متن و تصویر با دگرگونی‌های ژرفی همراه بود. در این کتاب، نگاره‌های بزرگ روایی جای نگاره‌های کوچک پیشین را گرفتند و تمرین‌هایی به صورت **گوش کن و بگو**، **بین و بگو**، **بگرد و پیدا کن**، **به دوستانت بگو**، **نمایش**، **بازی**، **کتاب‌خوانی** و **با هم بخوانیم**، به متن کتاب افزوده شد. استفاده فراوان از شعر، توجه به خط نستعلیق در حکم نوشتاری و آشنایی پیشاپیش با صداهای گوناگون در هر درس، از ویژگی‌های این کتاب است.

استفاده از رایانه در ساخت‌وساز همه تصاویر سبب شده ویژگی‌های هنر تصویرگری از کتاب دور شود و عناصر دیداری هر تصویر، همانند تصویرهای دیگر جلوه کند و گوناگونی تکنیک با تنوع خط، خط و بافت در آن‌ها کنار گذاشته شود. استفاده فراوان از تصویرهای رایانه‌ای همواره خطر دور شدن از هنر نقاشی و گرایش کودکان به کتاب‌های کار تونی و بازاری را گسترش می‌دهد. همین ویژگی در کتاب‌های بخوانیم دوم و سوم دبستان (آزمایشی) نیز به چشم می‌خورد. تصویرگری کتاب‌های بخوانیم اول و سوم دبستان را محمدحسین تهرانی، مانا نبوی فرهمند، و الهه اسماعیل‌زاده انجام داده‌اند و کارشناس هنری آن محمدحسین تهرانی است. تصویرگری کتاب بخوانیم دوم دبستان نیز به عهده محمدحسن معماری،

کتاب‌های
هنر دبستانی،
که با تلاش‌های
محمود جوادی‌پور
در دهه ۴۰
سامان یافت و در
دهه ۵۰
مورد بازنگری
خود او
قرار گرفت

دگرگونی‌های راه
یافته تصویرگری
در کتاب‌های درسی
دهه ۷۰،
فراز و فرود
و تغییرات اندکی
داشت

بهرام شامی، فاطمه هلیسائی، سمانه طاهری، روشنگر استادحاج محمد، زهره ایمانی، هاشم شفیعی، مجید ذاکری، کشمیری، سمینه خویی، و مهدی نیک‌آیین بود. کتاب‌های بنویسیم نیز در کنار کتاب‌های بخوانیم، در حکم دفترهای تمرین برای نوشتن چاپ شده است.

تصویرگری کتاب فارسی سوم دبستان (غیرآزمایشی) را در سال ۱۳۸۲، روبن آبدالیان، هنگام تنهایی، مریم سید اخلاقی، منوچهر درفشه، صادق صندوقی، محمدقاسم علیمردانی، محمدحسن معماری، پرویز کلانتری و غلامعلی مکتبی انجام داده‌اند. تصویرهای این کتاب نیز، با وجود تصویرگران، گامی به پیش نیست و در چارچوب تصویرهای مجله‌ای باقی مانده است. برای نمونه، تصویر صفحه ۷۱ این کتاب، فرآیندی خلاق در تصویرگری کتاب‌های درسی به‌شمار نمی‌آید. همین رویکرد را به میزانی کمتر، می‌توان در کتاب‌های فارسی چهارم و پنجم دبستان دنبال کرد.

تصویرگری کتاب چهارم دبستان را در سال ۱۳۸۲ هنگام تنهایی، سیاوش ذوالفقاریان، محمدحسین صلواتیان، صادق صندوقی، محمدقاسم علیمردانی و امیر نساجی انجام دادند و تصویرگری کتاب پنجم دبستان نیز نتیجه کار گروهی منوچهر درفشه، کامران افشارمهاجر، روبن آبدالیان، محمدزمان زمانی، صادق صندوقی و محمدقاسم علیمردانی است که در سال ۱۳۸۲ چاپ شد.

کتاب‌های علوم تجربی و تعلیمات اجتماعی دبستانی در سال‌های پایانی، همان کتاب‌های بازنگری شده در سال‌های نزدیک به ۱۳۶۰ است و ساختار، صفحه‌آرایی و تصویرهای مناسبی دارد. استفاده از عکس‌های رنگی، بیش از همه در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی کاربرد داشت و با تصویرهایی قدیمی از محمدزمان زمانی همراه بود. تصویرگری این کتاب را گروهی از تصویرگران انجام داده‌اند.

تصویرگری کتاب آموزش قرآن اول دبستان در سال ۱۳۸۲ (چاپ ششم)، که مانند کتاب‌های دیگر درسی در اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی چاپ شد، به‌عهده محمدحسین تهرانی، و محمدحسن معماری بود. استفاده از ترفندهای رایانه‌ای، ویژگی‌های هنر نقاشی را به شدت از این کتاب دور کرده و حجم فراوان کتاب نیز با نوعی شلوغی در متن و تصویر، برای کلاس‌های اول دبستان همراه شده است.

کتاب آموزش قرآن دوم دبستان در سال ۱۳۸۱ (چاپ سوم) را محمدحسین تهرانی، پرویز حاصلی، علی خوشجام، بهرام شامی، محمدحسن معماری و علیرضا رضائی تصویرگری کرده‌اند. تصویرگری این کتاب را برای کلاس سوم دبستان، مجید ذاکری،

افشین آماده، علی عامه‌کن، محبوب حبیب‌وند، و صادق صندوقی انجام داده‌اند. ترکیب عکس‌ها با نقش‌مایه‌های کودکانه، تازگی مناسبی دارد و گوناگونی تصویرها با عکس، نقاشی‌های رایانه‌ای، نقاشی، و نقش‌مایه‌های کودکانه همراه است. تصویرگری کتاب آموزش قرآن چهارم دبستان را در سال ۱۳۸۲ را، نفیسه شهدادی انجام داده است.

کتاب آموزش قرآن کریم پنجم دبستان را در سال ۱۳۸۰ محمدحسن معماری، غلامرضا ذابج، مریم سیداخلاقی و اکبر چاپک تصویرگری کرده‌اند. **تعلیمات دینی دوم دبستان** سال ۱۳۸۱ با تصویرهای منوچهر درفشه، سیاوش ذوالفقاریان، صادق صندوقی و محمدحسن معماری همراه است.

تعلیمات دینی سوم دبستان سال ۱۳۸۱ را نیز اکبر چاپک، منوچهر درفشه و صادق صندوقی تصویرگری کرده‌اند.

تصویرگری **تعلیمات دینی پنجم دبستان** کار اکبر چاپک، منوچهر درفشه، صادق صندوقی، محمدقاسم علی‌مردانی، فرید فرخنده‌کیش، محمدحسن معماری، امیر نساجی و کاظم طلایی است. تصویرها با سفیدخوانی مناسبی همراه است و بیشتر به صورت تصویرهای تزئینی با متن همراه شده است.

کتاب هدیه‌های آسمان از آخرین کتاب‌های تدارک دیده شده برای کودکان دبستانی است که در حکم کتاب تعلیم و تربیت اسلامی تدوین شده و با کتاب کار همراه است.

کتاب هدیه‌های آسمان دوم دبستان سال ۱۳۸۲ را مجید ذاکری، افشین آماده، محبوب حبیب‌وند، محسن حسن پور، علیرضا ترکیبی و کاظم طلایی تصویرگری کرده‌اند و تهیه عکس‌ها را نیز فرهاد سلیمانی به‌عهده داشته است.

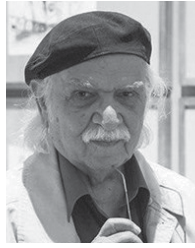
کتاب هدیه‌های آسمان سوم دبستان سال ۱۳۸۲ را فریبا بروفه، فریبا بندی، مجید ذاکری و دیگران انجام داده‌اند.

کتاب هدیه‌های آسمان چهارم دبستان سال ۱۳۸۲ را نیز مجید ذاکری، افشین آماده، محبوب حبیب‌وند و امیر نساجی تصویرگری کرده‌اند.

منابع

کتاب‌های درسی چاپ شده از سال‌های ۱۳۰۰ تا امروز.

تصویرگری کتاب آموزش قرآن اول دبستان در سال ۱۳۸۲ (چاپ ششم)، که مانند کتاب‌های دیگر درسی در اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی چاپ شد

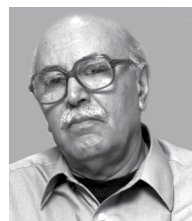
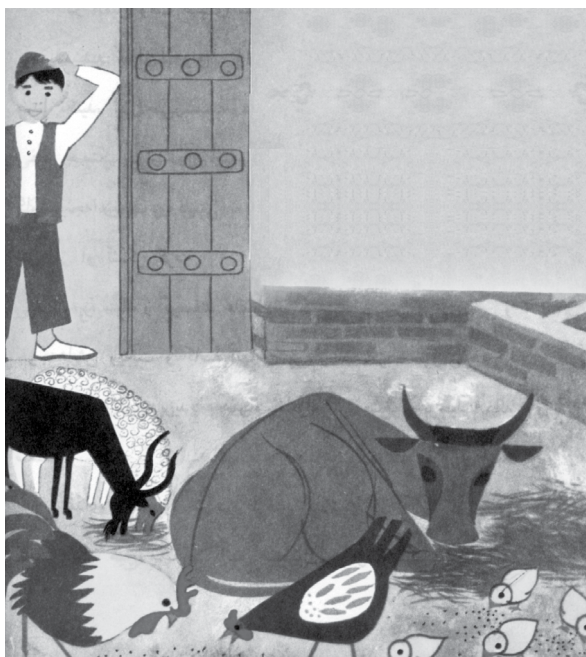

◀ غلامعلی مکتبی

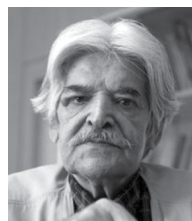

◀ نورالدین زرین کلک

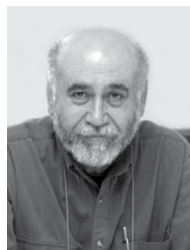

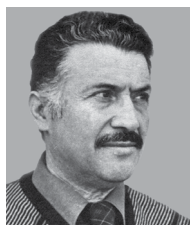
پرویز کلانتری

صادق صندوقی

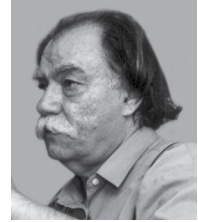

➤ فرشید مثقالی

➤ محمدزمان زمانی

فرشید مثقالی

کریم نصر